

MUGAN-SALYAN MASSIVI TORPAQLARININ ŞORLAŞMAYA GÖRƏ MÖVCUD MELIORATİV VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

M. F. QURBANOV, kənd təsərrüfatı elmləri namizədi
Az ETN və MI

Mugan-Salyan massivi respublikada kənd təsərrüfatının daha intensiv inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitə malik zonalarından biridir. Kür və Araz çaylarının massivin ərazisindən keçməsi, torpaqların mexaniki tərkibinin digər zonalara nisbətən yüngül olması bu massivdə kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yaradır faktorlardır. Bu üstünlükləri nəzərə alaraq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu massivə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Aparılan meliorativ tədbirlərin effektivini artırmaq məqsədilə Saatlı rayonunun Cəfərxan kəndində təcrübə-tədqiqat stansiyası yaradılmış, müxtəlif istiqamətlərdə elmi-tədqiqat işləri aparılmış, tədqiqat işlərinin müsbət nəticələri istehsalata tətbiq edilmişdir.

Beləliklə, massivdə kompleks meliorativ tədbirlər həyata keçirilmişdir. Massiv kollektor-drenaj şəbəkəsi ilə təmin olunmuş, əsaslı və ya cari yuma işləri aparılmış, yüksək aqrotexniki tədbirlər həyata keçirilməklə torpaqlar kənd təsərrüfatı bitkiləri altında mənimlənməyə başlanmışdır.

Massivdə əkilən kənd təsərrüfatı bitkiləri arasında pambıq, taxıl, yonca, qarğıdalı və digər bitkilər üstünlük təşkil etmişdir. Respublikamız ikinci dəfə öz müstəqilliyini elan etdiyi dövrə qədər keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olduğumuz illər ərzində qeyd etdiyimiz kənd təsərrüfatı bitkilərindən əldə olunan məhsuldarlıq bu massivdə həmişə yüksək olmuşdur. Massivə daxil olan Sabirabad, Saatlı, Salyan, Neftçala, Hacıqabul rayonları kənd təsərrüfatı bitkilərinin (xüsusi ilə pambığın) məhsuldarlıqlarının yüksək olmasına görə digər rayonlardan fərqlənmişlər.

O dövrdə torpaq üzərində yalnız ictimai mülkiyyət forması mövcud olduğu üçün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan istifadə kolxoz və sovxozlar tərəfindən həyata keçirildi. Torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, yüksək kənd təsərrüfatı məhsulları almaq üçün kolxoz və sovxozlar lazımi qədər kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, eləcə də kənd təsərrüfatı texnikaları ilə təmin edilirdi. Planlı təsərrüfat mövcud idi. Əkinçilik mədəniyyətində vacib elementlərdən biri olan növbəli əkin sisteminin tətbiq olunmasına çox ciddi riayət olunurdu.

Respublikada aqrar islahatların aparılması torpaq

üzərində mülkiyyət formasının dəyişməsinə, uzun illərdən bəri formalaşmış kolxoz, sovxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ləğv edilməsinə səbəb olmuşdur. İslahatların nəticəsində respublikanın suvarılan torpaqları dövlət,

Cədvəl 1.

Mugan-Salyan massivində dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin 1 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə dair məlumat (hektarla)

Rayonun adı	Ümumi sahə	Əkin	Çoxillik əkmələr	Dincə qoyulmuş sahələr	Örüşlər	Kənd təsərrüfatına yararlı	Həyatın sahələr		Məqsəd sahələri
							Cəmi	k/ta yararlı	
Dövlət mülkiyyəti									
Sabirabad	26305	414	168	–	14798	15380	–	–	2369
Saatlı	41036	929	66	–	35678	36682	–	–	832
Hacıqabul	37546	447	–	–	14081	14528	–	–	1100
Salyan	67257	5646	–	797	38351	44794	110	102	307
Neftçala	32190	3946	–	–	6510	10456	16	12	–
Massiv	166.788								
üzrə cəmi:		11382	234	797	109427	121840	126	114	4608
Bələdiyyə mülkiyyəti									
Sabirabad	58452	2714	14	–	21416	24144	1246	968	8
Saatlı	20924	2276	–	–	10320	12596	398	164	–
Hacıqabul	28095	541	–	441	16213	17195	761	570	–
Salyan	31093	1732	–	216	10211	12159	571	496	29
Neftçala	50097	3462	–	–	–	1242	–	–	–
Massiv									
üzrə cəmi:	188661	15725	14	657	58160	67336	2976	2198	37
Xüsusi mülkiyyət									
Sabirabad	55997	45653	–	–	–	45653	10344	8767	–
Saatlı	43776	35557	–	–	–	35557	8219	8009	–
Hacıqabul	20996	16296	20	4032	–	20348	648	599	–
Salyan	38799	30791	–	969	–	31760	7039	6552	–
Neftçala	35076	34065	–	–	–	34065	1011	1011	–
Massiv									
üzrə cəmi:	194644	162362	20	5001	–	167383	27261	24898	–

bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətçilər arasında bölünmüşdür.

Mugan - Salyan massivin ümumi torpaq sahəsi 594 min hektar, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi isə 393 min hektardır. Bu torpaqların rayonlar və massiv üzrə dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətçilər arasında bölünməsi cədvəl 1-də göstərilir. [1]

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi Mugan-Salyan massivində ümumi torpaq sahəsinin 166788 hektarın dövlət, 188661 hektarı bələdiyyə, 194644 hektarı isə xüsusi mülkiyyətə verilmişdir.

Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların 121840, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların 67336 hektarı, xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların isə 167383 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardır.

Ölkədə aparılan islahatların nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı isə əsasən kəndli (fermer) təsərrüfatları, digər özəl qurumlar və fərdi (ailə) təsərrüfatları məşğul olurlar.

Cədvəl 2.

Sabirabad rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi, hektarla (0-100 sm-lik torpaq qatı üçün)

İllər	Şorlaşmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış
1993	36878	21543	4438	2408
1997	35164	23400	5201	1502
2000	34130	22881	7320	1006
2002	34002	21809	6348	445
2003	32591	22809	5262	1379

Təhlillər göstərir ki, əhaliyə verilmiş pay torpaqlarının sahəsi ayrı-ayrı rayonlarda və kəndlərdə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərq əhalinin sayından və özəlləşdirilən torpaq sahəsindən asılı olaraq yaranmışdır. Aparılmış torpaq islahatları nəticəsində orta hesabla hər ailəyə düşən pay torpağı Sabirabad rayonunda 0,49 hektar, Hacıqabul rayonunda 0,76 hektar, Salyan rayonunda 0,48 hektar, Nəfçala rayonunda isə 1,23 hektar təşkil edir. [2]

Deməli, torpaq sahələrinin ölçülərinin az olması hər bir torpaq mülkiyyətçisindən əkinçilik mədəniyyətinə düzgün əməl edilməsinə çox ciddi yanaşmağı tələb edir.

Əkinçilik mədəniyyəti dedikdə ilk növbədə növbəli əkin sistemində düzgün əməl edilməsi nəzərdə tutulur. Uzun müddətli təcrübələrin nəticələri göstərir ki, əkinçilik mədəniyyətinə düzgün əməl edilməsi bitkiçilikdə çəkilən xərclərin azalmasına və məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərir.

Lakin torpaqlar özəlləşdirildiyindən hər bir təsərrüfat sahibi öz istəyinə uyğun olaraq "əkinçilik sistemi" ilə məşğul olur.

Müşahidələr göstərir ki, bu torpaqlar ya uzun müddət istifadəsiz qalmışdır, ya da eyni bir ərazidə illərlə eyni bir bitki əkilir. Bunun isə gələcəkdə hansı mənfi nəticələr verəcəyini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir.

Belə ki, torpağa olan bu cür münasibət torpaqların şorlaşmasına, torpağın münbitliyinin azalmasına və nəticədə kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə çıxmasına səbəb ola bilər.

Həmin torpaqların yenidən istifadə üçün yararlı hala gətirilməsi isə küllü miqdarda vəsait xərclənməsi deməkdir.

Torpaqların meliorativ vəziyyətinin əsas göstəriciləri onların şorluq və şorakətlik dərəcələri, qələviliyi, şorlaşmanın növü, qrun sularının yatım dərinliyi və mineralaşma dərəcəsi, habelə təbii və süni drenləşmə dərəcəsi hesab olunur.

Bu məqalədə Muğan-Salyan massivi torpaqlarının şorlaşmaya görə mövcud vəziyyəti araşdırılır. Muğan-Salyan massivinin torpaqları sulfatlı-xlorlu şorlaşma tipinə aiddir.

Muğan-Salyan massivində şorlaşmanın dəyişmə istiqamətini müəyyən etmək üçün Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhimdar Cəmiyyətinin Hidrogeoloji-Meliorativ Xidmət İdarəsinin çoxillik (1993-2003-cü illər)

Cədvəl 3.

Saatlı rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi, hektarla (0-100 sm-lik torpaq qatı üçün)

İllər	Şorlaşmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış
1993	11692	31557	8625	381
1997	11159	31235	8496	206
2000	13448	30839	9574	235
2002	14504	26167	6256	602
2003	14504	26222	6219	584

məlumatlarından istifadə edilmişdir. [3]

Kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsinə ayrı-ayrı rayonlar üzrə təhlil edək.

Cədvəldən göründüyü kimi 1993-2003-cü illər ərzində Sabirabad rayonunun kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqlarda şorlaşmamış torpaqlar 36878 hektardan 32591 hektara kimi azalmış, əvəzində isə zəif şorlaşmış torpaqlar 21543 hektardan 22809 hektara kimi, orta şorlaşmış torpaqlar isə 4438 hektardan 5262 hektara kimi artmışdır. Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış torpaqlarda azalma müşahidə edilmiş, 2408 hektardan 1379 hektara qədər azalmışdır.

Saatlı rayonu üzrə şorlaşmanın dəyişməsi cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3-dən aydın olur ki, Saatlı rayonu ərazisində torpaqların şorlaşmasının dəyişməsi qənaətbəxşdir. Belə ki, şorlaşmamış torpaq sahələri 11692 hektardan artaraq 14504 hektar olmuşdur. Zəif və orta şorlaşmış torpaqların sahələrində isə azalma müşahidə edilmişdir. Zəif şorlaşmış torpaqlar 8625 hektardan 6219 hektara qədər azalmışdır. Nəzərə cərpacaq neqativ cəhət yalnız şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış torpaqların 381 hektardan 584 hektara kimi artması olmuşdur.

Hacıqabul rayonunun kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqlarının şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi cədvəl 4 verilir.

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi Hacıqabul rayonunda torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsinə stabillik müşahidə edilmir. Belə ki, şorlaşmamış torpaqların sahəsi 7095 hektardan 11104 hektara kimi artsa da zəif şorlaşmış torpaqların sahəsi də nəzərə cərpacaq dərəcədə, 4700 hektardan 9194 hektara kimi artmışdır. 1993-cü ildə şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış torpaqlar müşahidə edilməyə də 2003-cü ildə 108 hektar sahə şiddətli və çox şiddətli şorlaşmaya məruz qalmışdır. Orta şorlaşmış torpaq sahələri isə nisbətən azalmışdır. 1993-cü ildə bu torpaqlar 1847 hektar olmuşdursa, 2003-cü ildə azalaraq 1607 hektar olmuşdur.

Salyan rayonunda şorlaşmanın dərəcələrə görə paylanması cədvəl 5-də göstərilir.

Salyan rayonunda şorlaşmanın dəyişməsinin nəticələri heç də ürəkaçan deyildir. 1993-2003-cü illər ərzində şorlaşmamış sahələr azalaraq 13250 hektardan 6800 hektara enmişdir. Orta şorlaşmış torpaqların sahəsi 6700

Cədvəl 4.

Hacıqabul rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi, hektarla (0-100 sm-lik torpaq qatı üçün)

İllər	Şorlaşmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış
1993	7095	4700	1847	-
1997	6633	5200	1805	-
2000	6433	5248	1849	108
2002	10920	9056	1640	108
2003	11104	9194	1607	108

Cədvəl 6.

Neftçala rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi, hektarla (0-100 sm-lik torpaq qatı üçün)

İllər	Şorlaşmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış
1993	9300	13100	8747	5600
1997	8500	12647	9000	6600
2000	6450	11297	12600	6400
2002	5850	11200	10159	9500
2003	5500	12100	8859	10200

hektardan 12100 hektara qədər, şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış torpaqların sahəsi isə 1720 hektardan 7400 hektara kimi artmışdır.

Cədvəl 6-da Neftçala rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsinin vəziyyəti verilmişdir.

Neftçala rayonunun suvarılan torpaqlarında da Salyan rayonunda olduğu kimi vəziyyət qənaətbəxş deyildir. Şorlaşmamış torpaqların sahəsi kifayət qədər azalmış, 9300 hektardan 5500 hektara düşmüşdür. Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış torpaqların sahəsi də nəzərəcarpac-aq dərəcədə (təqribən 45%) artmış, 5600 hektardan 10200 hektara çatmışdır. Zəif şorlaşmış və orta şorlaşmış torpaqların sahəsi nisbətən stabil qalmışdır.

Ümumilikdə Muğan-Salyan massivi üzrə şorlaşmanın dinamikası cədvəl 7-də göstərilir.

Cədvəldən göründüyü kimi Muğan-Salyan massivi üzrə torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsinin ümumi vəziyyəti qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Şorlaşmamış torpaq sahələri azalmış, 1993-cü ildəki 72215 hektardan 2003-cü ildə 70499 hektar olmuşdur.

Orta şorlaşmış torpaqların sahələri 30353 hektardan 34071 hektara qədər, şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış torpaqların sahələri isə 10109 hektardan 19671 hektara qədər artmışdır. Yalnız zəif şorlaşmış torpaqların sa-

Cədvəl 5.

Salyan rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi, hektarla (0-100 sm-lik torpaq qatı üçün)

İllər	Şorlaşmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış
1993	13250	24100	6700	1720
1997	10000	21270	8500	6000
2000	8350	20300	12160	4960
2002	7200	20300	11450	7200
2003	6800	18605	12100	7400

Cədvəl 7.

Muğan-Salyan massivi üzrə kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan torpaqların şorlaşma dərəcəsinə görə bölünməsi, hektarla (0-100 sm-lik torpaq qatı üçün)

İllər	Şorlaşmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli və çox şiddətli şorlaşmış
1993	72215	95000	30353	10109
1997	74456	93752	33002	14308
2000	68811	90435	43503	12709
2002	72426	88532	35853	17855
2003	70499	88930	34047	19671

həsi nisbətən azalaraq 95000 hektardan 88930 hektara enmişdir.

Ümumilikdə 2003-cü ilin məlumatlarına görə massivin 142.648 hektar torpağı zəif, orta və şiddətli şorlaşmış torpaqlara aid edilir. Bu isə Muğan -Salyan massivin kənd təsərrüfatına yararlı 393 min hektar torpaq sahəsinin 36,3%-ni təşkil edir.

Çoxsaylı təcrübələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aqroekoloji mühit bütün kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlıq dərəcəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, tam yararlı (şorlaşmamış) torpaqlarda pambıq bitkisinin məhsuldarlığı 26 sen/ha olursa, zəif şorlaşmış torpaqlarda məhsuldarlıq 6-7 sen/ha, orta şorlaşmış torpaqlarda 14-16 sen/ha, yüksək şorlaşmış torpaqlarda isə 20-23 sen/ha qədər aşağı düşür.

Taxıl bitkilərinin məhsuldarlığı isə 30 sen/ha-dan müvafiq olaraq 6-8 sen/ha, 15-17 sen/ha və 20-23 sen/ha qədər aşağı düşür [4]

Şorlaşmış torpaqların ümumi sahəsini bilməklə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına şorlaşmanın vurduğu itkiləri asanlıqla hesablamaq olar.

Bu məlumatlar torpaqların duzdan təmizlənməsi və təkrar şorlaşmasına yol verilməməsi üçün keçirilən meliorativ və aqrotekniki tədbirlərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri. Bakı, 2003.
2. Məmmədov Q. Ş. Azərbaycanın da torpaq işləliyi. Bakı, 2002.
3. Azərbaycan Respublikası Hidrogeoloji-Meliiorativ Xidmət idarəsi. Azərbaycan Respublikasında suvarılan torpaqların 01 yanvar 1993-01 yanvar 2003-cü il tarixinə olan meliorativ vəziyyətinin kadastrları. Bakı, 1993-2003.
4. Məmmədov P.H., Cəfərov X. F. və b. Azərbaycanda torpaqların meliorasiyası. Bakı, 2000.